

Иван Харалампиев. ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.
Велико Търново, 1992. 343 стр.

Наскоро излезе от печат като издание на Университетското издателство "Св. св. Кирил и Методий" История на българския език от Иван Харалампиев, която зае заслужено място в редицата от общи изследвания върху българския езиков развой.

Системни, цялостни трудове, които излагат историческите промени, станали през вековете с българския език, както е известно, се появяват още преди едно столетие — това са съчиненията на полския учен А. Калина "Studyja nad historyjã jãzyka bułgarskiego" (Kraków, 1891) и на руския славист П. А. Лавров — "Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка" (Москва, 1893). Изиграли за времето си ролята на първи опити в това отношение, днес те нямат голяма научна стойност. Две десетилетия по-късно проф. Беньо Цонев публикува своя труд "История на българский език", т. I (С., 1919). Посмъртно биват обнародвани следващите два тома. Това всъщност е първото цялостно съчинение върху историческия развой на българския език от български автор, в което са обобщени научните приноси на известния наш учен и се дава представа за постиженията на българското езикознание до Първата световна война. (През 1984—1985 г. Историята на Б. Цонев е преиздадена в поредицата "Българско езиковедско наследство".) По-късно (1929 г.) излиза в Берлин и Лайпциг цялостна история на българския език от проф. Стефан Младенов — "Geschichte der bulgarischen Sprache", в която се излагат системно историческата фонетика и акцентология, словообразуването, морфологията и синтаксисът на българския език. Последните две глави са посветени на диалектологията и на книжовния старобългарски и новобългарски език. Този забележителен труд е актуален и днес. (През 1979 г. излезе второ издание — в превод и под редакцията на проф. Ив. Дуриданов.) През 1958 г. проф. К. Мирчев издаде "Историческа граматика на българския език", претърпяла още две издания през 1963 и 1978 г. Този труд, далеч надхвърлящ рамките на университетски учебник, е забележително постижение на българската езиковедска наука и получи заслуженото признание на световната славистика. Проф. Мирчев замисляше ново, разширено издание на своята "Историческа граматика", съобразено с последните проучвания, но неочакваната му смърт осуети неговите проекти. Междувременно се появиха множество нови изследвания от наши и чуждестранни учени (Дора Иванова-Мирчева, Ив. Гълъбов, Б. Велчева, А. Минчева, И. Добрев, П. Илчев, Р. Златанова, П. Пенкова, Г. Попов, Й. Русек,

Р. Вечерка и др.) по частни и проблемни общотеоретически въпроси, с привличане на нови, неизвестни досега материали, третиращи различни страни от българския езиков развой, които следва да нанесат корекции в някои по-раншни представи. Повечето от тях са пръснати в различни публикации, мъчно достъпни за читателя неспециалист. Изминалите години очертаха именно нуждата от нова, обобщена разработка на историята на българския език — задача, която трябваше да изпълнят езиковедите от по-младото поколение. Частично тази нужда задоволява Румяна Златанова с двата си очерка за фонетичния и морфологичния развой на българския език в рамките на един по-голям колективен труд¹. С цялостната реализация на тази задача обаче се зае Иван Харалампиев. Още през 1989 г. той издаде "История на български език. Увод. Фонетика и морфология". В сега излязлата книга освен някои промени и допълнения Харалампиев включва и два нови раздела — исторически синтаксис и историческа лексикология — и по такъв начин е налице, както сам той посочва, "лекционният курс по история на българския език за студентите по българска филология от Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий".

Целият материал на рецензията е разположен в 5 раздела: Увод, Историческа фонетика, Историческа морфология, Исторически синтаксис и Историческа лексикология, разработени в общо 46 параграфа (фактически с неозначените в дяла за историческа лексикология те стават повече).

В първия раздел — Историята на българския език като наука — Харалампиев уточнява предмета, целите и задачите на тази наука, методологията за историческото изследване на българския език, връзките с други науки. В §2 се разглеждат източниците за историческото изучаване на българския език. В сравнение с Историческата граматика на К. Мирчев книжовните паметници са дадени по-схематично и обобщено, което е обяснимо със задачите на обучението. В замяна на това се отделя място и на епиграфските паметници, като се съобщават данни за някои новооткрити надписи. В този параграф Харалампиев потвърждава становището, че произведенията на старобългарските писатели, макар и запазени в по-късни преписи, съдържат ценни сведения както за фонетиката и морфологията, така и за синтаксиса и лексикологията. В §3 се прави стегнат преглед на етапите (според автора — три) в развитието на науката за историята на българския език, като се посочват отделните представители за всеки етап и някои по-важни заглавия. По-нататък се проследяват опитите за периодизация на българската езикова история (П.С. Билярски, Б. Цонев, Ст. Младенов, К. Мирчев, Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Дора Мирчева), като се дава приоритет практически на традиционната тридялба на историята на говоримия език, съпоставена с периодизацията на историята на българския книжовен език, предложена от Дора Иванова-Мирчева. В следващия параграф на Увода се проследява възникването на българската народност и на българския народностен език и се прилага карта за разположението на българските славяни на Балканския полуостров към средата на VII в. (Картографът обаче е допуснал грешка, като е означил полуостров Пелопонес като остров — с. 35.) Уводът завършва с обща, стегната

характеристика на езиковите промени в отделните периоди и с посочване на балканските черти в българския език.

Вторият раздел — Историческа фонетика — обхваща 13 параграфа (с. 53—108). Още в началото авторът прави с основание уговорката, че въпреки привличането на допълнителни източници "цялостното възпроизвеждане на даден фонетичен развой във всички случаи е повече или по-малко вероятно, но не и абсолютно сигурно" (с.53—54). В това отношение се възлагат големи надежди на историческата диалектология, която в последните десетилетия отбелязва значителен напредък. По-нататък се проследява развитието на отделните фонемни от старобългарския период до наши дни, като правилно се отделя най-широко място на промените с еровите и носовите гласни. За последните Харалампиев за разлика от К. Мирчев приема, че са характерни две главни промени — понижаване на гласежа и удължаване (разр. авт. — А. Д.) — и в подкрепа на това схващане прилага съответна графична схема. Специално внимание е отделено на редукцията на неударените гласни, на метатезата на ликвидните съгласни, на опозицията мекост:твърдост, проследява се склонността на съгласните към затвърдяване, разглеждат се комбинаторните промени с консонантите и т. н., като се привлича и нов, неизползуван досега материал. В §16 — Метатеза на ликвидните съгласни — авторът изхожда от положението, че праславянският език не е познавал звука *o* и че за праславянската вокална система е характерна двойката *ǫ* — *ā*. Като се опира на славянския топономичен материал в днешна Гърция, Харалампиев приема тезата на Вл. Георгиев, според когото удължаването на кратките гласни е станало преди метатезата и е било свързано с мястото на ударението и с интонацията.

Третият раздел — Историческа морфология — е разработен в 14 параграфа (с. 108 — 216). Опростяването на многообразието от склонитбени типове при съществителните се обяснява с три фактора: 1) количествен — ограничаването на многообразието става за сметка на непродуктивните типове, които се поглъщат от продуктивните; 2) формален фактор — взаимодействуват си съществителните от различни склонения, чиито окончания в им.п. ед.ч. са съвпаднали исторически; 3) родов — взаимодействуват си само съществителни от един и същ род. Параграфът за съществителните е наситен с подходящи примери и етимологии, които представляват интерес за читателя и будят неговия ум, провокират желание за анализ и проверка. На с. 125 може да предизвика възражение определението на формата *рамѣ* от Мариинското евангелие като местен падеж ед.ч. Според И. В. Ягич тук имаме дуалис², следователно — вин. падеж. Прилагателните са разработени също много съвестно, с използване на нов материал. Така при обяснението на широко разпространеното дателно окончание *-омоу* се тръгва от старобългарския Енински апостол, където то е единствено употребената за този падеж форма. Самият К. Мирчев, който по-късно изследва езика на този паметник, не го включва в своята Историческа граматика. Развитието на новите форми при местоименията, числителните, съдбата на двойствено число и възникването на бройната форма са намерили

приемливо обяснение. Нови моменти, внесени от автора, виждаме в § 26 — Възникване и развитие на членните форми. С отлично познаване на източниците и на отделните изследвания са написани параграфите, засягащи глаголната система — спрегаемите, склоняемите и неизменяемите форми, и изводите, направени там, са убедителни. При прегледа на неизменяемите части на речта (както впрочем и при изменяемите) Харалампиев се стреми да привлече повече материал от съвременните български териториални диалекти и по такъв начин да направи естествена връзка между историческата граматика и историческата диалектология. Интересно е развит въпросът за историята на наречието — въпрос, непосредствено свързан с темата на неговата дисертация. Оригинален е моментът за семантичната диференциация между наречията на -о и на -ѣ (последните се са употребявали, когато признакът на глаголното действие е трябвало да се изрази в неговата най-висока, елативна степен).

Четвъртият раздел — Исторически синтаксис — включва 9 параграфа (с. 217—253). Както и трябва да се очаква, централно място тук заема въпросът за прехода от синтетизъм към аналитизъм, което е най-важният характерен белег на българската езикова история. Най-напред, в §35, авторът се спира на теориите за причините, довели до разпадане на падежната система, като възприема тезата на Б. Цонев за техния комплексен характер, теоретичните обобщения на Ив. Дуриданов за вътрешно-структурните противоречия като движещ фактор при преминаването на българския език към аналитизъм. В отделни параграфи се разглеждат разширяването на функциите на винителния падеж и превръщането му в обща форма, ролята на външните фактори в процеса на разколебаване на падежната система в българския език, последователността и отделните етапи в отпадането на косвените падежи, заличаването на разликата между категориите *п о к о й* и *п о с о к а*, отпадането на родителния падеж, отпадането на дателния падеж и граматикализацията на предлога *на*. Във втората част на този раздел се третира въпросите за промените в състава и структурата на българското изречение.

Последният, п е т и р а з д е л, е посветен на историческата лексикология (с. 254—293). Това е най-слабо разработената страна от историята на българския език. А добре известно е, че лексиката е най-податливият на промени дял от езика, в нея най-бързо намират отражение историческите промени в общественоекономическия живот, в бита и съзнанието на всеки езиков колектив. В първите три параграфа (44—46) авторът разглежда общотеоретическата част на проблема — състояние, предмет и източници на българската историческа лексикология, характерни особености на лексикалния развой, устойчивост на речниковия състав, лексиката като отражение на народната съдба. По отношение на старобългарското градиво в речника на съвременния български език се отчита п р и е м с т в е н о с т т а между лексиката на най-старите писмени паметници и лексиката на днешния български език в цялото ѝ богатство и многообразие от книжовни и диалектни форми. По-нататък в хронологичен план се прави характеристика на лексикалните заемки от чужди езици — прабългарска лексика, гръцки заемки,

османотурски заемки и руски лексикални заемки.

Приложената в края подборна библиография (с. 294—335) е извънредно необходима и полезна не само за студентите, но и за всички, които проявяват интерес към историята на българския език. Макар и подборна, тя е доста пълна и тъкмо затова прави впечатление, че са пропуснати някои важни заглавия, напр. съчиненията на Р. М. Цейтлин³, Н. Boissin⁴, на някои български автори; към новоиздадените средновековни български паметници биха могли да се посочат още Пловдивското евангелие⁵ и Битолският триод⁶. Неизбежните непълноти и пропуски обаче не намаляват високата стойност на тази библиография.

Като отчитаме положителните страни на рецензирания труд, трябва да изтъкнем умението на Харалампиев да поднася езиковите факти и явления в логическа връзка, да търси техните причини, да прави мотивирани изводи, като използва творчески постиженията на своите предшественици. Книгата е богата с интересен илюстративен материал, а много от примерите са лично екскерпирани от автора. Тя е написана на ясен и точен език, без увлечения по наукообразни формули и термини, чете се леко и това подпомага възприемането на изложените идеи. Трудът е значително постижение на автора и принос в нашата езиковедска наука. Той успешно може да служи като учебник по дисциплината история на българския език не само за студентите от Великотърновския университет, но и за останалите висши училища, където тя се изучава, а заедно с това ще бъде интересен и за по-широк кръг специалисти езиковеди.

БЕЛЕЖКИ

¹ Увод в изучаването на южнославянските езици. БАН, С., 1986, 134—215.

² И. В. Ягич. Памятник глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями. Берлин и Санктпетербург, 1883, с. 570.

³ Р. М. Цейтлин. Лексика старославянского языка. М., 1977; Лексика древнеболгарских рукописей X — XI вв. С., 1986.

⁴ Н. Boissin. Le Manassès moyen bulgare, étude linguistique. Paris, 1946.

⁵ Gunther M. Michel. Das Plovdiver Evangelium. Edition und Untersuchung. Neuried, 1987.

⁶ J. Zaimov. The Kičevo Triodium (cod. Sofia, BAN, 38). Text in transcription. — Полата књигописнаја, 1984, № 10—11.

Ангел Давидов